

Examining the role of differences in belief and their roots in triggering the Battle of Jamal

Research Article

Emamat pajouhi
Eleventh year, vol .1
spring & summer 2021
DOI:10.22034/
jep.2021.251967.1238
jep.emamat.ir

Ibrahim Rezaei Kaliri¹ / Sayyed Mohammad Soltani²

Abstract:

Jamal was the name of the first civil conflict occurring among the Muslims and one of the most daunting challenges during Imam Ali's (AS) reign. Researchers have attributed the cause of this conflict to historical, cultural and political backgrounds, however, they have failed to address the cognitive backgrounds emanating from the general ideological atmosphere of the historical epoch. The current study adopt a descriptive-analytical approach utilizing library resources and seeks to shed insight on contentious ideologies between Sunnis and Shias and their role in the start of Jamal conflict. The findings of the current research indicates that the unfavorable circumstances after the demise of the holy prophet was conducive to the formation of distorted beliefs in the society giving way to some divisions among Muslims ultimately resulting in Jamal conflict. Some of these beliefs are as follows: equating the status of Imam with worldly possessions, obviating the necessity of infallibility and religious jurisprudence for Imams, disregarding superiority and transcendence of Imam, not differentiating between Imam Ali (AS) and other companions, attributing a prominent position for Aisha as the mother of believers, and for companions as a just , unexceptionable figure.

Key word: Jamal conflict, roots and backgrounds, Imam Ali (AS), the requirements of Imam, justness of companions, mother of believers (Um al-momenin)

-
1. Level four student of Shia studies, Howze school, Qom, Iran. corresponding author.
E-mail: e.r181359@gmail.com
 2. PhD in history of Islam, Baqir-al Oloom University, Qom, Iran.
E-mail: s.mohammad.soltani@gmail.com

دراسة دور المعتقدات الخلفية وتمهيدها لإشعال فتيل حرب الجمل

إبراهيم رضائي كليري^١ / سيد محمد سلطاني^٢

مقالة محكمة

امامت پژوهشی
السنة الحادية عشرة
العدد الأول، ربيع و
صيف سنة ٢٠٢١

jep.emamat.ir

الخلاصة

مثّلت واقعة الجمل أول نزاع داخلي شامل في صفوف الأمة الإسلامية، واعتبرت التحدي الأكبر لحكومة الإمام علي عليه السلام. ومع أنّ الباحثين رصدوا العوامل المؤدية إلى هذه الواقعة على الصعيد التاريخي والثقافي والسياسي، لكنهم أغفلوا دور المناشئ المعرفية المعبرة عن الحالة الفكرية للمجتمع الإسلامي في تلك الحقبة؛ ومن هنا أخذت هذه المقالة على عاتقها بحث دور المعتقدات التي اختلف فيها الفريقان في إشعال فتيل حرب الجمل اعتماداً على المصادر المكتبية والمنهج التوصيفي- التحليلي، وخلص هذا البحث في النتائج التي توصل إليها إلى أنّ الظروف التي أعقبت رحيل النبي صلى الله عليه وآله أوجدت أرضية مناسبة لنشوء معتقدات خاطئة في المجتمع الإسلامي، بحيث ينبغي البحث عن بعض أسباب اندلاع حرب الجمل في تلك المعتقدات، وهي من قبيل: المساواة بين منزلة الإمامة والإمارة الدنيوية، وعدم اشتراط أمور كالعصمة والتدين والتنصيب والأفضلية في الإمام، وعدم القول بأفضلية الإمام على سائر الصحابة، والذهاب إلى اتصاف عائشة بمنزلة خاصة باعتبارها أمّاً للمؤمنين، والقول بعدالة الصحابة وعدم إمكان انتقادهم.

الكلمات المفتاحية: حرب الجمل، العوامل والأسباب، الإمام علي عليه السلام، شروط الإمامة، عدالة الصحابة، أمّ المؤمنين.

١. طالب في السطح الرابع في حوزة قم العلمية، قسم المعارف الشيعية (الباحث المسؤول).

e.r181359@gmail.com

٢. حاصل على الدكتوراه في تاريخ الإسلام من جامعة باقر العلوم عليه السلام في قم.

s.mohammad.soltani@gmail.com

واکاوی نقش باورهای اختلافی وزمین‌های آن در شکل‌گیری جنگ جمل*

ابراهیم رضائی کلیری^۱/سیدمحمد سلطانی^۲

مقاله پژوهشی

دوفصلنامه علمی پژوهشی
امامت پژوهی، سال نازدهم
شماره اول، شماره پیاپی ۲۹
بهار و تابستان ۴۰۰
صفحه ۴۱۵ - ۴۴۲

jep.emamat.ir

DOI:10.22034/jep.2021.251967.1238

copyright© the authors

چکیده

جنگ جمل نخستین نزاع داخلی فراگیر در میان امت اسلامی و از بزرگ‌ترین چالش‌های حکومت امام علی علیه السلام بود. پژوهشگران عوامل این رخداد را در زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی آن دیده‌اند و توجهی به نقش خاستگاه‌های شناختی حاکی از وضعیت فکری جامعه اسلامی در آن دوره نشده است. نوشتار پیش رو به کمک منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی نقش باورهای مورد اختلاف فریقین در شکل‌گیری نبرد جمل را بررسی نموده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، شرایط پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم زمینه مساعدی برای شکل‌گیری باورهای ناصوابی در جامعه ایجاد کرد که برخی از ریشه‌های شکل‌گیری جنگ جمل را باید در میان این باورها جست؛ باورهایی چون یکسان دانستن جایگاه امامت با امارت دنیوی و لازم‌ندانستن شرایطی چون عصمت، دانش دین، تنصیص و افضلیت در امام، عدم برتری امام علی علیه السلام بر سایر صحابه، وجود جایگاهی ویژه برای عایشه به عنوان ام‌المؤمنین و برای صحابه به عنوان افرادی عادل و غیرقابل انتقاد.

کلیدواژه‌ها: جنگ جمل، عوامل و زمینه‌ها، امام علی علیه السلام، شرایط امامت، عدالت صحابه، ام‌المؤمنین.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰.

۱. دانش پژوه سطح چهار شیعه‌شناسی، حوزه علمیه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

e.r181359@gmail.com

۲. دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران. s.mohammad.soltani@gmail.com

مقدمه

یکی از مهم‌ترین عناصر مورد بررسی در هر رخداد اجتماعی، خاستگاه‌های شکل‌گیری آن است. جنگ جمل به عنوان نخستین نزاع داخلی فراگیر در میان امت اسلام، از بزرگ‌ترین چالش‌های حکومت امام علی علیه السلام بود که تأثیرات عمیقی نیز به جا گذاشت. پژوهشگران عوامل و انگیزه‌های وقوع این نبرد را عمدتاً مرتبط با زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی آن دیده‌اند و توجهی به نقش باورها - چه در سطح رهبران و چه در سطح توده مردم - در این زمینه نشده است. این در حالی است که کشف و تحلیل خاستگاه‌های شناختی شکل‌گیری این جنگ، کمک شایانی به تحلیل هرچه دقیق‌تر این رخداد و شناخت بهتر وضعیت فکری جامعه اسلامی در دوره خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام خواهد نمود.

نوشتار پیش رو پس از مروری بر رخداد جمل، به کمک منابع کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که باورهای مورد اختلاف فریقین مانند جایگاه امامت و امام، فضائل امام علی علیه السلام، جایگاه عایشه به عنوان ام‌المؤمنین، فقیه و... و نیز جایگاه و عدالت صحابه چه تأثیری بر شکل‌گیری جنگ جمل داشته است؟

پیشینه پژوهش

کشف و بررسی خاستگاه‌های شکل‌گیری جنگ جمل از دیرباز توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است؛ اما آنان عمدتاً به اشاراتی مختصر و بیان آشکارترین عوامل بسنده نموده‌اند. از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه می‌توان موارد زیر را برشمرد:

- ابن قتیبة (م ۲۷۶ ق) در «الإمامة والسياسة»^۱ و شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) در «الجمل»^۲ انگیزه‌های مالی و جاه‌طلبی رهبران سپاه جمل را ذکر نموده‌اند.
- مؤلف «موسوعة الإمام علي بن ابي طالب في الكتاب والسنة والتاريخ»، برتری جویی،

۱. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، الإمامة والسياسة، ۵۱/۱.

۲. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۲۸۴.

کینه، حسادت، حرص، طمع و نادانی را به عنوان مهم‌ترین اسباب این جنگ برشمرده است.^۱

• علی ملکی میانجی در مقاله «ناکثین» که در جلد نهم دانشنامه امام علی علیه السلام به چاپ رسیده، به مواردی چون حسادت و کینه از امیرالمؤمنین علیه السلام، ناکامی طلحه و زبیر در به دست گرفتن حکومت، نقش فعال بنی‌امیه و پافشاری عایشه برای رسیدن به مطامع خود، به عنوان ریشه‌های جنگ جمله اشاره کرده است.^۲

• مقاله «امام علی علیه السلام و مخالفان» در جلد ششم دانشنامه امام علی علیه السلام، نگاشته حسن یوسفیان و احمد حسین شریفی نیز تنها در بردارنده عواملی چون دنیاطلبی، ریاست‌طلبی، کینه‌های پنهان، جهل و عدالت‌گریزی است.^۳

• در میان پژوهش‌هایی که خاستگاه‌های جنگ جمله را کانون توجه خود قرار داده‌اند، از مقاله «انگیزه‌های مخالفت با حکومت علوی» اثر نبی‌الله ابراهیم‌زاده آملی^۴ و پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد با عنوان «علل و زمینه‌های جنگ جمله و پیامدهای آن» نوشته مهدی‌رضا خادم‌لو^۵ باید نام برد که البته جز مواردی چون سیاست‌های عدالت‌خواهانه امام علی علیه السلام، بهانه خون‌خواهی عثمان، فزون‌طلبی، امتیازخواهی و ریاست‌طلبی طلحه و زبیر، مورد توجه نویسندگان قرار نگرفته است.

بنابراین روشن است که پژوهش‌های پیشین، خود را به چارچوب انگیزه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی محدود نموده و به نقش باورهای اختلافی نپرداخته‌اند.

۱. ری شهری، محمد، موسوعه الإمام علي بن ابي طالب علیه السلام، ۵/ ۲۹-۴۲.

۲. رشاد، علی‌اکبر، دانشنامه امام علی علیه السلام، ۹/ ۴۷-۵۶.

۳. همان، ۶/ ۲۲۰-۲۳۰.

۴. ابراهیم‌زاده آملی، نبی‌الله، «انگیزه‌های مخالفت با حکومت علوی»، حکومت اسلامی، ۳۱۱/۱۸-۳۳۶.

۵. خادم‌لو، مهدی‌رضا، «علل و زمینه‌های جنگ جمله و پیامدهای آن»، استاد راهنما: محمدتقی مختاری، استاد مشاور: حسین مفتخری، دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۴ش.

مروری بر جنگ جمل

سیاست‌های انحصارطلبانه عثمان بن عفان، قومیت‌گرایی، حیف و میل بیت‌المال و جزآن، در نهایت منجر به شورش همگانی و قتل او در سال ۳۵ قمری و به حکومت رسیدن حضرت علی علیه السلام با موافقت و بیعت عمومی مسلمانان گردید.^۱ طلحه و زبیر که خود از نخستین بیعت‌کنندگان بودند،^۲ از همان ابتدا به شیوه عادلانه تقسیم بیت‌المال اعتراض داشتند و برای خود سهم بیشتر و جایگاه حکومتی ویژه طلب می‌کردند.^۳ آنان حدود چهار ماه در انتظار تغییر سیاست‌های مالی و سیاسی آن حضرت ماندند. طلحه و زبیر بهانه به جا آوردن عمره از امام کسب اجازه نمودند و به مکه رفتند و در آن جا توانستند گروهی منسجم از مخالفان امام علی علیه السلام متشکل از عایشه، بنی امیه و فرمانداران معزولی چون عبدالله بن عامر و یعلی بن منیه تشکیل دهند.^۴

بصره به عنوان محل شورش انتخاب شد.^۵ امام علی علیه السلام همراه با هفتصد تن از چهره‌های شاخص مهاجر و انصار و کسانی که سابقه‌ای در اسلام داشتند، در آخرین روزهای ماه ربیع‌الثانی سال ۳۶ با سرعت از مدینه حرکت کرد و شتابان به راه خود ادامه داد تا بتواند در ریزه جلوی لشکر جمل را بگیرد و سران فتنه را دستگیر کند و به این آشوب پایان دهد. ولی وقتی به ریزه رسید، لشکر جمل از آن جا گذشته بود.^۷

۱. طبری، محمد بن جریر، تاریخ، ۳۰۳/۲.

۲. سیدرضی، محمد بن حسین (گردآورنده)، نهج البلاغه، ۳۴۲/۱.

۳. رک: ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، ۲۳۱/۱، ۳۹/۷؛ قطب‌الدین راوندی، سعید، الخرائج و الجرائح، ۱/۱۸۶.

۴. مفید، محمد بن محمد، الجمال، ص ۱۶۶؛ طبری، محمد بن جریر، همان، ۷/۳؛ ابو مخنف، لوط بن یحیی، أخبار الجمال، ص ۲۱.

۵. طبری، محمد بن جریر، همان، ۹/۳.

۶. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۲۴۰.

۷. طبری، محمد بن جریر، همان، ۱۰/۳.

تلاش‌های فراوان امام برای منصرف شدن طلحه و زبیر از جنگ، سودی نبخشید.^۱ اصحاب جمل بصره را به دست گرفتند^۲ و قیام حکیم بن جبلة عبدی نیز جز شهادت او و سیصد نفر از یارانش و اخراج قبیله ربیعه از بصره نتیجه‌ای نداشت.^۳ حضرت علی علیه السلام با تلاش فراوان و علی‌رغم مخالفت‌ها و کارشکنی‌های ابوموسی اشعری، حاکم کوفه، توانست لشکری حدود ۱۲۰۰۰ نفری از کوفه راهی بصره کند.^۴ اقدامات سه‌روزه امام مانند فرستادن نامه و نماینده به حضور رهبران سپاه جمل و مردم بصره برای برقراری صلح، سودی نبخشید. سرانجام در پانزدهم جمادی‌الثانیة در خُریبه جنگ جمل به وقوع پیوست و با شکست سنگین لشکر جمل به پایان رسید.^۵ طلحه در نخستین ساعات جنگ به دست مروان کشته شد.^۶ زبیر پس از شکست به سوی مدینه فرار کرد و به دست ابن جرموز به قتل رسید.^۷ مروان با امام بیعت کرد و سپس به سوی معاویه گریخت.^۸ امام علی علیه السلام عایشه را با احترام به همراه بهترین تجهیزات و گروهی از زنان در پوشش مردانه به مدینه برگرداند و مال فراوانی به او عطا نمود.^۹

۱. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، همان، ۳۱۳/۹؛ ابن‌عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفرید، ۳۱۹/۴.
۲. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۲۸۴؛ ابن‌سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۵۴/۵.
۳. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۲۸۳؛ ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، همان، ۳۲۲/۹.
۴. طبری، محمد بن جریر، همان، ۳۴/۲؛ ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، همان، ۲۱/۱۴.
۵. ابن‌قتیبة دینوری، عبدالله، الإمامة والسیاسة، ۷۰/۱؛ مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۳۳؛ طبری، محمد بن جریر، همان، ۳۶/۳؛ ابن‌شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب، ۱۵۲/۳؛ ابن‌اعثم کوفی، احمد، الفتوح، ۴۶۸/۱.
۶. همان، ۴۸۴/۱؛ مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۸۳.
۷. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، ۴۰۱/۲.
۸. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۴۱۶؛ طبری، محمد بن جریر، همان، ۵۸/۳.
۹. همان، ۴۱/۳؛ مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۴۱۵؛ یعقوبی، احمد، تاریخ، ۱۸۳/۲؛ مسعودی، علی بن حسین، همان.

بررسی دقیق گزارش‌های تاریخی و تحلیل وضعیت فکری جامعه اسلامی در دوره خلافت پس از پیامبر ﷺ نشان می‌دهد که در کنار عوامل مختلف تاریخی، فرهنگی و سیاسی، موارد زیر را می‌توان به عنوان مهم‌ترین باورهای اختلافی زمینه‌ساز این جنگ برشمرد:

۱- فروکاستن جایگاه امامت

خلافت و جانشینی پیامبر ﷺ که در اصطلاح، «امامت» خوانده می‌شود، قدرتی مطلق بر جامعه اسلامی است که به نیابت از پیامبر اکرم ﷺ در شئون مختلف دینی و دنیوی اعمال می‌گردد.^۱ اهمیت والای این جایگاه سبب شده است تا اندیشمندان مسلمان، برای شخصی که عهده‌دار این جایگاه می‌شود، شرایط متعددی برشمارند؛ برای نمونه سیف‌الدین آمدی چهارده شرط زیر را بیان نموده است: ۱. مجتهد بودن در احکام شرع؛ ۲. بصیر بودن نسبت به امور جنگی و آماده‌سازی لشکر و حفظ مرزها؛ ۳. قدرت داشتن برای اجرای حقوق و گرفتن حق مظلومین؛ ۴. عاقل، عادل، موثق، مسلمان و اهل شرع بودن در ظاهر؛ ۵. بالغ بودن؛ ۶. مرد بودن؛ ۷. آزاد بودن؛ ۸. مطاع و نافذ بودن او و مراود در محل ولایت؛ ۹. قرشی بودن؛ ۱۰. هاشمی بودن؛ ۱۱. عالم بودن به جمیع مسائل دین؛ ۱۲. افضلیت از همه مردم؛ ۱۳. داشتن کرامت؛ ۱۴. برخورداری از عصمت.^۲

شش شرط اخیر مورد اختلاف میان اندیشمندان شیعه و اهل سنت است و چنین به نظر می‌رسد که همین اختلاف عقیده نمودی بارز در صدر اسلام نیز داشته است. در ادامه به نقش عدم باور به مهم‌ترین این شروط پرداخته می‌شود.

۱-۱. عصمت

پس از رحلت رسول خدا ﷺ نزاع بر سر جانشینی آن حضرت عامل شکل‌گیری مهم‌ترین اختلاف در امت اسلامی و ایجاد دو مذهب شیعه و اهل سنت گردید.

۱. سبحانی، جعفر، الهیات، ۴/ ۸.

۲. آمدی، سیف‌الدین، أبکار الأفکار، ۱۹۱/ ۵.

شکل‌گیری سقیفه و انتخاب ابوبکر به عنوان نخستین خلیفه، روشن‌ترین نمود چشم‌پوشی از بسیاری از شروط خلیفه بود که از مهم‌ترین آنها، شرط عصمت است. صرف‌نظر از دیدگاه‌های متفاوتی که درباره میزان شیوع این باور در میان مسلمانان نخستین وجود دارد، بی‌شک عدم التزام به آن، نقشی کلیدی در به حاشیه‌رانده شدن حضرت علی علیه السلام داشت.

ابوبکر آشکارا به خطا و اشتباهات خود اعتراف داشت.^۱ انکار نصوص پیامبر بر جانشینی حضرت علی علیه السلام، سخت‌گیری بر حضرت علی علیه السلام برای بیعت، رفتار ناشایست در قبال حضرت زهرا علیها السلام و غصب فدک و میراث او، اهانت به خاندان پیامبر^۲ و قطع حقوق طرفداران حضرت علی علیه السلام از بیت‌المال^۳ از جمله خطاهای بزرگ او است. خلیفه دوم نیز، چه پیش از خلافت و چه پس از آن، مرتکب خطاهای فراوانی شد؛ مانند اعتراض مکرر به پیامبر^۴، مخالفت با امر پیامبر و توهین به آن حضرت در ماجرای قلم و دوات^۵ و هجوم به خانه فاطمه زهرا علیها السلام.^۶ خلیفه سوم نیز مرتکب کردارهای ناصوابی چون انتخاب استانداران ناشایست^۷، بذل و بخشش و اسراف بیت‌المال^۸، ثروت‌اندوزی خود و اطرافیانش^۹، رفتارهای ناشایست با صحابه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و مخالفت با سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم^{۱۰} شد.

۱. ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۳/ ۲۱۲.

۲. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱۶/ ۲۱۵.

۳. طبری، محمد بن رستم، دلائل الإمامة، ص ۳۹.

۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۲۵۷، ح ۱۲۶ و ص ۵۵۴، ح ۲۷۳۱؛ نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح، ص ۸۰۴ - ۸۰۵، ح ۴۴۰۸؛ ابوداود سجستانی، سلیمان، سنن، ص ۵۱۳، ح ۴۴۴۰.

۵. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، ص ۶۱۹، ح ۳۰۵۳.

۶. بلاذری، احمد، أنساب الأشراف، ۲/ ۲۶۸.

۷. حاکم نیشابوری، محمد، المستدرک علی الصحیحین، ۳/ ۴۷.

۸. بلاذری، احمد، همان، ۶/ ۱۳۷.

۹. ابن سعد، محمد، همان، ۳/ ۷۶.

۱۰. منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۳۱۹.

اما جامعه اسلامی که شاهد همه این امور بود، لیاقت خلیفه را برای داشتن مقام خلافت مورد تردید قرار نداد و حداکثر از او تقاضای توبه داشت. این باور تا به امروز در میان بسیاری از اهل سنت وجود دارد.^۱ برخی حتی امامت فرد ظالم، غاصب و دزد را نیز جایز می‌دانند و کفر، ترک نماز و دعوت به آن، غصب اموال، قتل نفوس محترمه، تضييع حقوق و تعطيل حدود الهی را سبب خلع و مجوزی برای خروج براونمی‌دانند و به وعظ، تخویف و ترک طاعتش در معصیت خداوند اکتفا نموده‌اند.^۲

۱-۲. دانش دین و اداره جامعه اسلامی

سه خلیفه نخست از جایگاه علمی ویژه‌ای برخوردار نبودند و حتی در تبیین معنای برخی از کلمات قرآن اظهار عجز می‌نمودند.^۳ عمر سؤال کردن از متشابهات قرآن را ممنوع کرده بود و پرسش‌کننده را حبس و تنبیه می‌کرد.^۴ او همه مردم را از خود فقیه‌تر می‌دانست.^۵ علامه امینی موارد فراوانی از بی‌اطلاعی عمر بن خطاب نسبت به مسائل مختلف را گردآوری کرده است.^۶ عثمان نیز در خلافت خود دچار قضاوت‌های اشتباه و متضاد با قرآن و سنت شد.^۷

اما این امور سبب نشد جامعه اسلامی آنان را شایسته مقام خلافت نداند. این امر نشان از رواج این باور ناصواب پس از پیامبر ﷺ دارد که خلافت و امامت تلازمی با دانش کامل و پیامبرگونه نسبت به همه امور ندارد. از این رو است که

۱. تفتازانی، مسعود بن عمر، شرح المقاصد، ۲۴۹/۵؛ جرجانی، علی بن محمد، شرح المواقف، ۳۵۰/۸.

۲. باقلانی، محمد بن طیب، تمهید الأوائل، ص ۴۷۸.

۳. ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد، المصنف، ۱۸۰/۷، ح ۹.

۴. دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن، سنن، ۶۶/۱.

۵. هیثمی، علی، مجمع الزوائد، ۲۸۳/۴.

۶. رک: امینی، عبدالحسین، الغدير، ۸۳/۶.

۷. رک: سیوطی، عبدالرحمن، الدر المنثور، ۳۸۲/۷؛ بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۵۳، ح ۱۷۹ و ص ۷۳، ح ۲۹۱ و ص ۳۱۷، ح ۱۵۶۳.

در خطبه‌های ایرادشده در آغاز بیعت توسط اصحاب امیرالمؤمنین علیه السلام مانند خزیمه بن ثابت، ابوالهیثم بن تیهان، رفاعه بن رافع، مالک بن عجلان، ثابت بن قیس (خطیب انصار)^۲ و مالک اشتر^۳ و حتی در مراحل پیش از جنگ جمل مانند جذب نیرو در کوفه توسط امام حسن علیه السلام^۴ و عمار بن یاسر^۵ و پیش از آغاز جمل صغری مانند خطبه عثمان بن حنیف^۶، تأکید فراوانی بر برتری علمی حضرت بر تمامی امت به ویژه خلفای پیشین شده است. این تأکیدات را می‌توان شاهدی بر انکار یا عدم توجه به این ویژگی توسط جامعه اسلامی آن دوره و هم‌چنین اصحاب جمل دانست.

۱-۳. تنصیص

از دیگر ویژگی‌های امام، منصوص بودن، یعنی انتخاب او به امر خدا است. باور اصحاب جمل بر این بود که نصی از سوی خداوند و رسول او دربارهٔ جانشینی وجود ندارد و خلیفه باید به انتخاب مردم و به واسطهٔ بیعت، یا وصیت امام قبلی و یا از طریق شورا تعیین گردد. نشانه‌های روشنی بر تلاش طلحه و زبیر برای تثبیت و بهره‌برداری از این باور وجود دارد. این دو پس از ورود به مکه از عایشه برای خروج بر امام علی علیه السلام دعوت کردند و از او خواستند تا مردم را نسبت به قتل عثمان حساس نماید و تعیین خلیفه را وظیفهٔ شورای عمر معرفی کند. او نیز چنین کرد^۷ و توانست افراد زیادی را با خود همراه سازد. بنابراین نه تنها در اذهان مردم باور به تنصیصی بودن امام وجود نداشت، بلکه حتی بیعت همگانی با امام را قابل فسخ با شورای عمر می‌دانستند.

۱. ابن‌اعثم کوفی، احمد، الفتوح، ۴۳۱/۱.

۲. یعقوبی، احمد، تاریخ، ۱۷۹/۲.

۳. همان، ۱۷۹/۲.

۴. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، ۱۱/۱۴.

۵. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۲۶۲.

۶. ابن‌قتیبه دینوری، عبدالله، الإمامة والسیاسة، ۶۳/۱.

۷. بلاذری، احمد، أنساب الأشراف، ۲۳/۳.

۱-۴. افضلیت

یکی دیگر از باورهای رواج یافته در سال‌های پس از رحلت پیامبر ﷺ، برتری ابوبکر، عمرو عثمان بر سایر مردم است؛ برای نمونه از عبدالله بن عمر بن خطاب روایت شده است که پس از این سه نفر، همه مردم با یکدیگر مساوی اند^۱ و در نتیجه امام علی علیه السلام بر دیگران افضلیتی ندارد. عایشه می‌گفت: «به خدا قسم یک بند انگشت عثمان یا یک شب از عمر عثمان با تمام عمر علی علیه السلام مساوی است!»^۲ طلحه و زبیر نیز پس از قرار گرفتن در شورای شش نفره توسط عمر بن خطاب خود را کمتر از حضرت علی علیه السلام نمی‌دانستند^۳ و به همین علت، حاضر نبودند تحت فرمان آن حضرت باشند.^۴

این گزارش‌ها پرده از این واقعیت برمی‌دارد که تن ندادن بسیاری از بزرگان، به ویژه سران اصحاب جمل، به رهبری سیاسی امیرالمؤمنین علیه السلام برخاسته از اندیشه همسان‌پنداری منزلت آن حضرت با دیگران بوده است.

۲- انکار فضایل امام علی علیه السلام

تخریب جایگاه امام علی علیه السلام از زمان رسول خدا ﷺ یکی از راهبردهای مخالفان امام بود؛ برای نمونه می‌توان به ماجرای برگزیدن بخشی از غنائم سپاه یمن توسط امام اشاره کرد که خالد بن ولید از بریده خواست با گزارش این ماجرا برای رسول خدا ﷺ موجب تنقیص امام شود.^۵ نمونه دیگر در ماجرای جنگ تبوک نمایان شد. رسول خدا ﷺ با توجه به شرایط حساس و خطر منافقان مدینه از امام علی علیه السلام خواست در مدینه بماند. عده‌ای از منافقان گفتند:

۱. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند، ۱۴/۲؛ طبرانی، سلیمان، المعجم الکبیر، ۲۶۵/۱۲، ح ۱۳۳۰۱.

۲. بلاذری، احمد، همان، ۲۱۳/۶.

۳. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۱۴.

۴. ابن قتیبۀ دینوری، عبدالله، همان، ۷۱/۱؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ، ۴۱/۳؛ ابن اعمش کوفی، احمد، همان، ۴۶۸/۱.

۵. طبرانی، سلیمان، المعجم الأوسط، ۱۶۲/۶؛ هیثمی، علی، مجمع الزوائد، ۱۲۸/۹.

پیامبر اکرم ﷺ از حضور حضرت علی علیه السلام در کنار خود ناخشنود است! امام این سخن را به پیامبر منتقل نمود و آن حضرت در حدیثی مشهور فرمود: «آیا خشنود نمی شوی که برای من مانند هارون برای موسی باشی، جز آن که تو پیامبر نیستی؟»^۱

پس از رحلت رسول خدا ﷺ خلفا همواره جایگاه واقعی اهل بیت را به زبان و در عمل انکار می کردند و آنان را به سطح مردم عادی تنزل می دادند. ماجرای سقیفه و غصب خلافت، انکار نصوص پیامبر بر جانشینی حضرت علی علیه السلام، فشار بر ایشان برای بیعت، رفتار ناشایست در قبال حضرت زهرا علیها السلام و غصب فدک و میراث او، اهانت به خاندان پیامبر^۲ و قطع حقوق طرفداران حضرت علی علیه السلام از بیت المال^۳ نمونه هایی از این سیاست است. تهمت های ناروایی چون حریص بودن به حکومت،^۴ شوخ طبعی،^۵ قومیت گرایی و خویشاوندسالاری،^۶ ریاکاری، خودرأیی، کم تجربگی و خرده گیری از مردم^۷ نسبت به امام مطرح می شد؛ به ویژه عثمان از هیچ بی حرمتی ای نسبت به امام علی علیه السلام خودداری نمی کرد.^۸

جلوگیری از نقل و تدوین حدیث به صورت های مختلف در دوران هر سه خلیفه نخست صورت پذیرفت^۹ که جلوگیری از نشر مناقب اهل بیت علیهم السلام از مهم ترین علل این اقدام بوده است.^{۱۰}

۱. ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۳/ ۲۴-۲۵؛ ابن هشام، عبدالملک، السیرة النبویة، ۹۴۶/۴.

۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱۶/ ۲۱۵.

۳. طبری، محمد بن رستم، دلائل الإمامة، ص ۳۹.

۴. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، الإمامة و السياسة، ۱/ ۲۹.

۵. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، همان، ۱۲/ ۸۲.

۶. همان.

۷. یعقوبی، احمد، تاریخ، ۲/ ۱۵۸.

۸. ابن اعثم کوفی، احمد، الفتوح، ۱/ ۳۷۷.

۹. ذهبی، محمد، تذکرة الحفاظ، ۳/ ۱؛ ابن سعد، محمد، همان، ۵/ ۱۴۰ و ۲/ ۳۳۶ و ۶/ ۲۰۶.

۱۰. شهرستانی، جواد، منع تدوین حدیث، ص ۱۳۹.

مجموعه این اقدامات سبب شد مردم تمایلی به شنیدن فضایل حضرت علی علیه السلام نداشته باشند^۱ و شاید طلحه شرایط مساعدتری نسبت به حضرت علی علیه السلام برای به دست گرفتن خلافت پس از قتل عثمان داشته باشد.^۲

این گزارش‌ها به روشنی از تلاش اصحاب جمل برای انکار فضایل امام علی علیه السلام و نگه داشتن مردم در جهل و بی‌خبری نسبت به جایگاه آن حضرت پرده برمی‌دارد و حکمت استفاده حضرت علی علیه السلام از هر فرصتی - حتی در میانه جنگ جمل - برای معرفی جایگاه خویش را روشن می‌سازد.^۳ یاران آن حضرت مانند عثمان بن حنیف نیز در طول جنگ، فضایل آن حضرت را برای مردم تبیین می‌کردند تا شاید بتوانند بدین وسیله از ایجاد جنگ جلوگیری کنند.^۴

در میان رجزهای لشکریان جمل، به روشنی می‌توان عدم شناخت ایشان از امیرالمؤمنین علیه السلام را مشاهده نمود: «... علی بدترین جایگزین برای عثمان است و اگر می‌خواهید او را هم مرتبه با بزرگ ما بدانید، هرگز با او برابر نیست!»^۵ اصحاب حضرت علی علیه السلام نیز در پاسخ، مناقب امام را یادآور می‌شدند.^۶ تخریب جایگاه حضرت علی علیه السلام در ذهن مردم سبب شد برخی به دنبال عمار، به عنوان معیار تشخیص حق از باطل باشند.^۷

۳- بنیان‌سازی جایگاهی ویژه برای عایشه

خلفا در راستای تقویت بنیان‌های مشروعیت خلافت خویش، تلاشی ویژه در

۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، همان، ۵۸/۹.

۲. همان، ۲۸/۹.

۳. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، همان، ۷۱/۱؛ هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس، ۱۷۱/۲.

۴. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، همان، ۶۳/۱.

۵. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، همان، ۲۵۴/۱.

۶. همان، ۱۴۷/۱.

۷. طبری، محمد بن جریر، تاریخ، ۴۲/۳؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ دمشق الکبیر،

۳۰۰/۲۰؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۲۲۹/۳.

برجسته ساختن جایگاه طرفداران خود داشتند. یکی از این افراد عایشه بود که از شرایط مناسبی چون همسری پیامبر ﷺ و دختری خلیفه نخست نیز برخوردار بود. عمر بن خطاب حقوق زنان پیامبر را ۱۰۰۰۰ سکه تعیین کرد، ولی عایشه را بر آنان مقدم ساخت و برای او ۱۲۰۰۰ سکه مقرر تعیین کرد.^۱ او گاهی عطایای جداگانه‌ای نیز برای عایشه در نظرمی‌گرفت.^۲ عمر خانه عایشه را به عنوان مکان تعیین خلیفه پس از خود تعیین کرد^۳ و برای دفن شدن در کنار پیامبر خدا و ابوبکر، از عایشه اجازه خواست.^۴

عایشه نیز در مقابل این تکریم، از خلفا حمایت می‌کرد و روایاتی در تأیید و تثبیت حکومت، نقل می‌کرد.^۵ حمایت عایشه از عثمان نیز تا زمانی که عثمان مقرر او از بیت المال را به اندازه سایر همسران پیامبر ﷺ کاهش نداده بود، ادامه یافت،^۶ ولی از آن پس هرگاه عثمان برای نماز از خانه بیرون می‌آمد، پیراهن رسول خدا را بلند می‌کرد و می‌گفت: «عثمان با صاحب این پیراهن مخالفت ورزیده و سنت او را رها ساخته است».^۷

عایشه آن چنان جایگاه ویژه‌ای یافته بود که عثمان از او برای مقابله با مخالفان و مهاجمان به خانه‌اش، یاری می‌طلبید.^۸ عایشه حتی قدرت داشت فتوای قتل عثمان را صادر کند.^۹

اگرچه نمی‌توان به یقین تمامی روایات فضائل عایشه را مجعولات دوره پیش از جنگ جمل دانست، اما شواهد تاریخی به جامانده از رخداد های این جنگ نشان

۱. ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، ۶۷/۸؛ حاکم نیشابوری، محمد، المستدرک علی الصحیحین، ۹/۴، ح ۶۷۲۳.

۲. همان، ۹/۴، ح ۶۷۲۵.

۳. ابن عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفرید، ۲۷۶/۴.

۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، ص ۲۸۱.

۵. عسکری، مرتضی، نقش عایشه در تاریخ اسلام، ۱۱۹/۱.

۶. یعقوبی، احمد، تاریخ، ۱۷۵/۲.

۷. مفید، محمد بن محمد، امالی، ص ۱۲۵، ح ۳.

۸. بلاذری، احمد، أنساب الأشراف، ۱۹۳/۶.

۹. طبری، محمد بن جریر، همان، ۱۲/۳.

می‌دهد که لااقل بخشی از این فضایل در آن دوره توسط دستگاه تبلیغاتی خلافت در میان مردم رواج پیدا کرده بود و بدین وسیله بنیان‌های باور ویژه‌ای نسبت به عایشه به عنوان ام‌المؤمنین و شخصیتی بافضیلت که بهره‌های علمی و معرفتی فراوانی از پیامبر ﷺ برده است، در اذهان مردم پی‌ریزی شده بود. این واقعیت، نقش مهمی در پذیرش رهبری او در جنگ جمل از سوی توده مردم داشت. نمونه‌هایی از نقش‌آفرینی‌های جایگاه عایشه در این جنگ عبارت‌اند از:

الف) طرح فضایل عایشه توسط طلحه و زبیر: طلحه و زبیر با مشاهده مخالفت اولیه عایشه با خروج بر امام علی علیه السلام مسئله ام‌المؤمنین بودن عایشه را مطرح کردند و از او خواستند تا مصلحت فرزندانش را در نظر بگیرد.^۱ آن دو، همراهی عایشه با خود را نشانه صدق و راستی دعوتشان در جنگ با علی علیه السلام عنوان کرده و به این وسیله مردم را به سوی خود جذب می‌کردند.^۲ طلحه پس از آگاه شدن از حرکت سپاه حضرت علی علیه السلام، در سخنرانی خود در بصره می‌گفت:

خداوند عایشه را همراه شما کرده و می‌داند که او چه منزلتی نزد رسول خدا ﷺ داشته است. هم چنین می‌داند که پدر او چه جایگاهی در اسلام داشته است.^۳

وی در هنگام شروع درگیری دو سپاه نیز گفت:

ای مردم بصره! همانا خداوند خیری را برای شما پیش آورده است که به هیچ قومی عنایت نکرده است؛ مادرتان و حریم پیامبرتان... همراه شما است. ای مردم! علی آمده است تا خون مسلمانان را بریزد. نگویند که او پسرعموی پیامبر است! همراه شما همسر رسول خدا ﷺ و دختر ابوبکر صدیق است؛ کسی که پدرش دوست داشتنی‌ترین مردم نزد پیامبر بود.^۴

۱. ابومخنف، لوط بن یحیی، أخبار الجمل، ص ۲۱.

۲. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۳۱۴.

۳. همان، ص ۳۰۴.

۴. همان، ص ۳۰۵.

ب) فضایل عایشه، ابزار تبلیغاتی جارچیان: بنا بر نقل طبری، جارچیان در مکه با تأکید بر «أم المؤمنین» بودن عایشه، مردم را به جنگ با امام علی علیه السلام دعوت می‌کردند و در نهایت ۲۰۰۰ نفر اعلام آمادگی کردند.^۱

ج) طرح فضایل عایشه توسط خود او: عایشه نیز به خوبی بر این نکته واقف بود و در جنگ جمل بهره‌برداری فراوانی از آن می‌کرد. او لقب «أم المؤمنین» را در صدر نامه به زید بن صوحان،^۲ نامه به اهل یمامه و دعوت از آنان برای جنگ،^۳ نامه به مردم مدینه^۴ و همراه ساختن کعب بن سور، قاضی بصره^۵ به کار برد. او در بحبوحه جنگ نیز به یارانش می‌گفت: «ای فرزندانم، هجوم بپسند و پایداری کنید که من برای شما بهشت را ضمانت می‌کنم!»^۶

د) بازتاب فضایل عایشه در رجزها: رجزهای سپاهیان جنگ جمل که آکنده از ذکر فضائل و جایگاه عایشه است، به روشنی حکایتگر میزان تأثیر این باور و رسوخ آن در دل سپاهیان جمل است.^۷ در بخشی از این اشعار آمده است:

ای گروه ازد، از مادر خود یعنی عایشه سخت مواظبت کنید که او همچون نماز و روزه شما است. او بزرگ شما است و حرمتش بر شما واجب است. در راه او تلاش کنید و اندیشه‌های توانایان را به کار گیرید.^۸

ه) تقدیس شتر عایشه: قبایل مختلفی که در جنگ جمل در سپاه عایشه حضور

۱. طبری، محمد بن جریر، تاریخ، ۸/۳.

۲. ابن اثیر، علی بن محمد، الکامل، ۳/۲۱۶؛ ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۲۶۱/۷.

۳. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۰۰.

۴. همان، ص ۲۹۹.

۵. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم، ۳/۳۵۹؛ ذهبی، محمد، تاریخ الإسلام، ۴۸۵/۳.

۶. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۴۷؛ طبری، محمد بن جریر، همان، ۳/۴۵.

۷. مفید، محمد بن محمد، همان، ص ۳۴۵.

۸. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱/۲۵۴.

داشتند، شتر عایشه را همچون یک بت می پرستیدند. این شتر در واقع پرچم سپاه جمل محسوب می شد و آنان خود را موظف به حفاظت از آن می دیدند.^۱ بنا بر نقل طبری و ابن اعثم کوفی مردم سرگین شتر عایشه را می بوییدند و به یکدیگر می گفتند: «سرگین شتر ام المؤمنین خوشبوتر از مشک است».^۲ از این رو علی علیه السلام دستور داد شتر را پی کرده و آتش زدند^۳ و سپس آن حضرت این آیه را قرائت نمود:

[اکنون] بنگر به این معبودت که پیوسته آن را پرستش می کردی! و ببین

ما آن را نخست می سوزانیم سپس ذرات آن را به دریا می پاشیم.^۴

گفته می شود هشتصد نفر برای محافظت از شتر عایشه جان خود را فدا کردند.^۵

و) بصریان و فضائل عایشه: بنا بر گزارش شیخ مفید، مردم بصره با شنیدن حضور عایشه در این جنگ، خداوند را سپاس گفتند و جان خود را به طلحه و زبیر پیشکش کردند. سپس با حضور نزد عایشه، به او سلام دادند و خروج او را فقط برای اصلاح امت، حفظ جان مسلمانان، خاموش کردن آتش فتنه و ایجاد الفت بین مسلمانان دانستند و برای قتال با مخالفین اظهار آمادگی کردند.^۶ بصره شهری دور از مدینه بود و مردم از نزدیک عایشه را نمی شناختند. بنابراین آن چه آنان از او می دانستند، فقط شنیده‌هایی بود که دیگران درباره اش نقل کرده بودند.

ز) ایجاد تردید در سپاهیان امام علی علیه السلام: نکته ای که در میان گزارش های تاریخی جلب توجه می کند این است که حتی اصحاب حضرت علی علیه السلام نیز از خروج عایشه بیشتر نگران بودند تا خروج طلحه و زبیر. قیس بن سعد، یکی از یاران حضرت علی علیه السلام علت این نگرانی را شیوع باور مردم به مقام عایشه دانسته

۱. همان، ۱/ ۲۴۰.

۲. طبری، محمد بن جریر، همان، ۲/ ۴۸؛ ابن اعثم کوفی، احمد، الفتوح، ۱/ ۴۸۳؛ ابن اثیر، علی بن محمد، همان، ۲/ ۳۴۰.

۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، همان، ۶/ ۲۲۸.

۴. همان، ۱/ ۲۶۶.

۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب، ۳/ ۱۵۸.

۶. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۳۰۴.

است.^۱ این باور حتی در برخی از یاران حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ وجود داشت.^۲ سخنان قیس بن سعد به امام دلالتی روشن بر نفوذ این باور در وی و عامه مسلمانان دارد: ای امیرالمؤمنین، به خدا سوگند! غم و اندوه ما برای عایشه بیشتر است تا برای طلحه و زبیر؛ چون طلحه و زبیر به خاطر بیعت شکنی خویشان حلال است؛ اما عایشه، هر کسی جایگاه و مقام او را در اسلام و موقعیت او را نسبت به رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌داند.^۳

تحلیل عثمان بن حنیف، استنادار امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَامُ، احنف بن قیس و حکیم بن جبَله عبدی از گرایش فراوان مردم به سوی اصحاب جمل به خاطر حضور همسر پیامبر در میان جملیان نیز تأیید دیگری بر صحت گزارش فوق است.^۴

بنابراین بنیان‌سازی باورهایی مهم درباره عایشه، بر تأثیر اجتماعی او در حوادث مختلف، به‌ویژه یافتن جایگاه رهبری کارزماتیک در جنگ جمل، تأثیر بسزایی داشته است. در ادامه به مهم‌ترین این باورها و شکل‌گیری آنها اشاره شده است.

۳-۱. جایگاه ویژه «ام‌المؤمنین»

در دوران حیات رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نشانه‌ای از اهتمام آن حضرت در جهت ایجاد عنوانی ویژه برای همسری خود وجود ندارد و همسران ایشان مانند بقیه زنان زندگی می‌کردند. اما آیه‌ای از قرآن کریم دستاویزی برای ایجاد جایگاهی متمایز برای برخی از همسران پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ گردید. در این آیه، همسران پیامبر به عنوان مادر مؤمنان معرفی شده‌اند:

﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾^۵

۱. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، الإمامة والسياسة، ۶۲/۱.

۲. حاکم نیشابوری، محمد، المستدرک علی الصحیحین، ۱۳۴/۳، ح ۴۶۲۸؛ ابن مغزلی، علی بن محمد، مناقب، ص ۱۱۷، ح ۱۴۴؛ خوارزمی، موفق بن احمد، مناقب، ص ۱۷۶، ح ۲۱۴؛ هیشمی، علی، مجمع الزوائد، ۱۳۴/۹.

۳. ابن قتیبة دینوری، عبدالله، الإمامة والسياسة، ۶۲/۱.

۴. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۳۱۱/۹.

۵. احزاب: ۶.

پیامبر نسبت به مؤمنان از خودشان سزاوارتر است و همسران او مادران آنان اند.

در شأن نزول این آیه گفته شده است که یکی از اصحاب رسول خدا (طلحه) گفته بود:

چرا محمد ما را از صحبت کردن با دخترعموهایمان منع می‌کند و می‌گوید از پشت حجاب با آنان صحبت کنید؟ چرا او می‌تواند پس از مرگ ما با همسرانمان ازدواج کند، اما ما حق ازدواج با همسرانش را نداریم؟ اگر محمد از دنیا برود ما نیز با همسران او ازدواج خواهیم کرد.^۱

بدیهی است تشبیه همسران پیامبر به مادران مؤمنین در آیه فوق، تشبیه به برخی از آثار مادری است و به اذعان اندیشمندان اهل سنت، تنها حکم قابل اثبات، حرمت ازدواج با آنها بعد از رسول خدا ﷺ است.^۲ این که عایشه این گونه مادری را تنها نسبت به مردان مؤمن معنادار می‌دید، شاهد روشنی برای این امر است.^۳ اما پس از رحلت پیامبر اسلام، این جایگاه مفهوم والایی یافت و همسری پیامبر ﷺ و ام المؤمنین بودن به صورت یک باور مقدس و اعتقادی رایج درآمد.

۳-۲. جایگاه علمی و روایی

یکی از راه‌های تقویت موقعیت اجتماعی و سیاسی عایشه توسط خلفا، ایجاد باور به جایگاه علمی والایی برای عایشه بود که با رجوع مکرر به او در مسائل علمی و درخواست فتوا از او صورت می‌گرفت. پس از رحلت رسول خدا نه نفر از همسران آن حضرت در قید حیات بودند، ولی هیچ‌یک از آنها مانند عایشه مورد توجه و احترام و مرجع صدور فتوا نبود. او در زمان حکومت ابوبکر، عمرو عثمان، بلکه

۱. سیوطی، عبدالرحمن، الدر المنثور، ۵/۲۱۴؛ ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۸/۲۰۱.

۲. شافعی، محمد بن ادريس، الأم، ۵/۱۵۱؛ طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، ۲۱/۱۴۷، ح ۲۱۵۹۷؛ ابن عربی، محمد بن عبدالله، أحكام القرآن، ۳/۵۴۲؛ ابن ملقن، عمر بن علی، غایة السؤل، ص ۶، ۲۵۰.

۳. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر، ۶/۹۶؛ محلی، محمد و سیوطی، عبدالرحمن، تفسیر الجلالین، ص ۴۱۸.

تا پایان زندگی خود، تنها بانویی بود که فتوا می‌داد و از او با عناوینی مانند «افقه الناس»، «اعلم الناس»، «اعلم الناس بكتاب الله» و «اعلم الناس بسنن رسول الله ﷺ» یاد می‌شد.^۱

گرچه عایشه کمتر از ده سال با رسول خدا ﷺ زندگی کرد، اما حدود ۲۲۱۰ روایت از او به جا مانده^۲ که پس از ابوهریره با ۵۳۷۴ روایت،^۳ عبدالله بن عمر با ۲۶۳۰ روایت^۴ و انس بن مالک با ۲۲۸۶ روایت،^۵ جایگاه چهارم را به خود اختصاص داده است.^۶ گفته می‌شود ابوهریره برای تصحیح روایات خود نزد عایشه می‌رفت^۷ و صحابه هنگام اختلاف در روایت، به او مراجعه می‌کردند.^۸

۳-۳. فضائل

منابع روایی اهل سنت فضیلت‌های بی‌شمار و سخنان فراوانی از صحابه و عالمان اهل سنت در ستایش عایشه در خود جای داده‌اند.^۹ برخی از این فضائل عبارت‌اند از: انتخاب عایشه به همسری پیامبر ﷺ توسط خداوند،^{۱۰} سلام جبرئیل به او،^{۱۱}

۱. ابن‌سعد، محمد، همان، ۳۷۵/۲؛ بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، ص ۲۸۰، ح ۱۳۸۷.
۲. ابن‌عماد، عبدالحی، شذرات الذهب، ۶۳/۱.
۳. ذهبی، محمد، سیر أعلام النبلاء، ۶۳۲/۲.
۴. ابن‌عماد، عبدالحی، همان.
۵. ذهبی، محمد، تذكرة الحفاظ، ۳۷/۱.
۶. سیوطی، عبدالرحمن، ألفیة في علم الحديث، ص ۱۰۸.
۷. بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۷۲۵؛ نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح، ص ۱۱۴۷، ح ۶۳۴۹.
۸. بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۲۶۷، ح ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴؛ نیشابوری، مسلم بن حجاج، همان، ص ۴۲۵، ح ۲۱۹۱.
۹. برای مطالعه بیشتر درباره احوال صحابه و علمای اهل سنت راجع به عایشه رک: جمعی از باحثین، عائشة أم المؤمنين، ص ۲۸۱-۳۰۲.
۱۰. بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۷۸۶، ح ۳۸۹۵.
۱۱. همان، ص ۶۶۷، ح ۳۷۶۸.

فضیلت عایشه بر سایر زنان،^۱ تنها همسر پیامبر در دنیا و آخرت،^۲ اهدای هدایا به پیامبر توسط مردم در روز نوبت عایشه و نزول وحی در زیر لحاف عایشه،^۳ نزول آیة براءت عایشه در ماجرای افک،^۴ و محبوب‌ترین همسر نزد رسول خدا.^۵

نقل گسترده این فضایل ساختگی و کثرت چشمگیر آنها در مقابل فضایل مشابهی که به یقین برای سایر همسران پیامبر وجود داشته است، نشان از تلاشی گسترده و نظام یافته برای بالا بردن مقام و موقعیت عایشه دارد؛^۶ برای نمونه، سلام جبرئیل به عایشه به فراوانی در منابع اهل سنت ذکر شده است؛ در حالی که سلام خداوند به حضرت خدیجه^۷ انعکاس چندانی ندارد. یا ازدواج زینب بنت جحش که به امر الهی و نصّ قرآنی صورت گرفت،^۸ از بین کتب شش‌گانه اهل سنت، تنها در سنن ترمذی نقل شده است؛^۹ اما منابع اهل سنت تأکید بسیار بیشتری بر ماجرای مشابه برای عایشه دارند و حتی طول و عرض حریری که تصویر عایشه در رؤیای پیامبر ﷺ در آن پیچیده شده بود را نقل نموده^{۱۰} و بر اساس این ماجرا، حکم

۱. همان، ص ۶۶۷، ح ۳۷۶۹.

۲. همان، ص ۶۶۷، ح ۳۷۷۲.

۳. همان، ص ۶۶۸، ح ۳۷۷۵.

۴. همان، ص ۸۵۶، ح ۴۷۵۷.

۵. همان، ص ۶۵۰، ح ۳۶۶۲.

۶. درباره نقل گسترده و نظام مند فضایل عایشه، نقش خود او و خاندان زبیر، بالأخص عروة بن زبیر، بسیار حائز اهمیت است. تأثیر این خانواده در نقل سیره نبوی به گونه ای است که از مجموع ۴۶۰۶ گزارش سیره ابن هشام، مغازی واقدی و الطبقات الکبری ابن سعد، تقریباً یک پنجم آن را خاندان زبیر نقل کرده اند. از این میان، شصت روایت درباره عایشه است؛ رک: هدایت پناه، محمدرضا، زبیریان و تدوین سیره نبوی، فصل ۳ و ۴.

۷. بخاری، محمد بن اسماعیل، همان، ص ۶۷۵، ح ۳۸۲۰؛ نیشابوری، مسلم بن حجاج، همان، ص ۱۰۵۰، ح ۲۴۳۲.

۸. ابونعیم اصفهانی، احمد، حلیة الأولیاء، ۵۲/۲؛ ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، ۷۶/۶.

۹. ترمذی، محمد، سنن، ۳۲/۵، ح ۳۲۶۵.

۱۰. خطیب بغدادی، احمد، تاریخ بغداد، ۱۹۰/۲.

شرعی «جواز نگاه مرد به زن نامحرم برای ازدواج» را استنباط نموده‌اند.^۱

۴- بنیان‌سازی جایگاهی ویژه برای صحابه

یکی دیگر از اسباب شکل‌گیری واقعهٔ جمل، شکل‌گیری بنیان‌های باور به جایگاهی ویژه برای صحابهٔ پیامبر ﷺ است. از دیدگاه همهٔ مسلمانان، اصحاب پیامبر اکرم ﷺ در استقرار اسلام و حکومت اسلامی نقش بسزایی داشته‌اند. روایت بلاواسطهٔ آنها از رسول اکرم ﷺ یکی دیگر از ویژگی‌های صحابه است. قرآن کریم از برخی از صحابه به خاطر سبقت در اسلام، هجرت، ایثار و... تمجید نموده و رضایت خداوند از آنان را اعلام کرده است.^۲ مجموعهٔ ویژگی‌های فوق سبب شد تا مسلمانان برای آنان احترام ویژه‌ای قائل شوند.

برخلاف اهل سنت، شیعیان گرچه به اصحاب پیامبر با دیدهٔ تجلیل و تکریم و احترام می‌نگرند، ولی این موضوع را مانع از داوری دربارهٔ رفتار برخی از صحابه نمی‌دانند. این داوری بر اساس آیات قرآن، احادیث صحیح، تاریخ قطعی و خرد سلیم انسانی صورت گرفته است.^۳ بررسی زندگی و رفتار صحابه نشان می‌دهد که آنان از یکدیگر انتقاد کرده، بلکه یکدیگر را نفرین می‌کردند و در مورد خود و جایگاهشان چنین باوری نداشتند. آنان خود را بشری می‌دانستند که مانند سایرین از خطا و گناه مبرا نیستند.^۴

اما پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ صحابه یادگارهای آن حضرت بودند که به نقل تاریخ و سیرهٔ آن حضرت و تفسیر قرآن کریم می‌پرداختند. این امر در کنار ستایش فراوان قرآن کریم و پیامبر ﷺ از جمعی از اصحاب، سبب شکل‌گیری جایگاه ویژه‌ای برای صحابه گردید.

۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، ص ۹۴۴، ح ۵۱۲۵.

۲. توبه: ۱۰۰؛ انفال: ۷۲-۷۵؛ حشر: ۸-۱۰؛ فتح: ۱۸.

۳. عسکری وادقانی، عبدالرضا، دائرة المعارف صحابهٔ پیامبر اعظم ﷺ، ۱/۳۸-۱۱۷؛ نیز رک: منصور، ایاد، المنهج العلمي في تقييم أفعال الصحابة.

۴. امین، احمد، ضحی الإسلام، ۳/۱۸۰.

در گزارش‌های تاریخی آمده است که مسلمانان حضور و همراهی صحابه را در مواقع مختلفی چون جنگ مبارک می‌دانستند^۱ و از آنان به‌عنوان یک بازوی مشورتی در موقعیت‌هایی مانند مشخص کردن مبدأ تاریخ،^۲ جنگ‌ها و فتوحات،^۳ تعیین فرمانداران و استانداران شهرها،^۴ طرق مصرف بیت‌المال^۵ و اختلاف قرائات،^۶ بهره می‌گرفتند و تا حد امکان فرمانداری شهرها^۷ و فرماندهی جنگ‌ها^۸ را به ایشان می‌سپردند.

برخی از صحابه از آغاز حکومت حضرت علی علیه السلام با طرح فضیلت و برتری خود بر دیگران و سابقه و زحماتشان برای اسلام، خواهان سهم بیشتری از بیت‌المال، امارت بر شهرها و حق مشورت و دخالت در حکومت بودند.^۹ طلحه و زبیر مصاحبت خود با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و پیشی گرفتن در قبول اسلام را جایگاه ویژه‌ای دانستند که می‌تواند فرد را شایسته خلافت کند.^{۱۰} آنان حضور خود را به‌عنوان صحابه خاص پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم معیاری برای حقانیت لشکر جمل معرفی می‌کردند.^{۱۱} تأثیر این تبلیغات را می‌توان به‌روشنی در رجزهای سپاهیان جمل مشاهده کرد: ما مادرمان عایشه را که از خداوند خشنود است، دوست داریم و صحابه را که مورد پسند و رضایت خداوند هستند، یاری می‌کنیم.^{۱۲}

۱. طبری، محمد بن جریر، تاریخ، ۴۸۷/۲، ۴۹۳.
۲. خلیفه بن خیاط، تاریخ، ص ۱۴.
۳. طبری، محمد بن جریر، همان، ۴۸۶/۲؛ یعقوبی، احمد، تاریخ، ۱۳۲/۲.
۴. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الإستیعاب، ۱۵۲/۳.
۵. یعقوبی، احمد، همان، ۱۵۱/۲.
۶. ابن شیهه نمیری، عمر، تاریخ المدینة المنورة، ۱۰۰۲/۳.
۷. ذهبی، محمد، تاریخ الإسلام، ۲۳۶/۳.
۸. طبری، محمد بن جریر، همان، ۳۵۷/۲.
۹. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۹۷/۳.
۱۰. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۳۱۴.
۱۱. همان، ص ۳۲۹.
۱۲. همان، ص ۳۴۵.

این شعر بر تأثیر فوق‌العادهٔ باور به جایگاه صحابه در کنار جایگاه ام‌المؤمنینی عایشه دلالت دارد.

وجود این باور، تصور جنگ با صحابهٔ پیامبر و قتل آنان را برای برخی از یاران حضرت علی علیه السلام دشوار می‌کرد.^۱ طارق بن شهاب احمسی از شیعیان و اصحاب امیرالمؤمنین علیه السلام با خود می‌گفت: «آیا من باید با ام‌المؤمنین و حواری رسول خدا بجنگم؟! این کاری بس خطرناک است!»^۲ این حالت از حارث بن حوط^۳ و ابو ثابت، آزاد شدهٔ ابوذر نیز نقل شده است.^۴

شواهد دیگری نیز وجود این باور در فاصلهٔ کمی پس از جنگ جمل را تأیید می‌کند که قطعاً ریشه در زمانی کهن‌تر داشته است و نمی‌تواند به صورت دفعی شکل گرفته باشد.^۵

هرچند فراوانی حضور صحابه در لشکر امیرالمؤمنین علیه السلام در مقایسه با لشکر جمل مانع از تأثیرگذاری فراگیر و گستردهٔ این عامل شد، اما شواهد فوق‌نشان می‌دهد که نباید از تأثیر اجمالی این عامل چشم پوشید.

نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین عناصر مورد بررسی در هر رخداد اجتماعی، توجه به خاستگاه‌های شکل‌گیری آن از ابعاد مختلف است. جنگ جمل که برای نخستین بار امت اسلام را در سطحی گسترده روبه‌روی یکدیگر قرار داد، از بزرگ‌ترین چالش‌های حکومت امام علی علیه السلام بود که تأثیرات عمیقی به جا گذاشت. پژوهشگران عوامل و انگیزه‌های وقوع این نبرد را عمدتاً مرتبط با زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و سیاسی آن دیده‌اند و توجهی به نقش باورها - چه در سطح رهبران و چه در سطح تودهٔ مردم -

۱. طبری، محمد بن جریر، همان، ۴/۳.

۲. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله، همان، ۲۲۶/۱.

۳. یعقوبی، احمد، همان، ۲۱۰/۲.

۴. حاکم نیشابوری، محمد، المستدرک علی الصحیحین، ۳/۱۳۴، ح ۴۶۲۸.

۵. منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۴۴۹، ۲۳۷.

در این زمینه نشده است. این در حالی است که کشف و تحلیل خاستگاه‌های شناختی شکل‌گیری این جنگ، کمک شایانی به تحلیل هرچه دقیق‌تر این رخداد و شناخت به‌توضیحات فکری جامعه اسلامی در دوره خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام خواهد کرد.

در این نوشتار به بررسی نقش باورهای مورداختلاف فریقین در شکل‌گیری نبرد جمل پرداخته شد. نتایج به دست آمده حکایت از آن دارد که شرایط پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و تلاش حکومت‌ها، زمینه مساعدی برای شکل‌گیری برخی باورهای ناصواب در جامعه اسلامی ایجاد نمود. شواهد تاریخی گویای این حقیقت است که برخی از ریشه‌های شکل‌گیری جنگ جمل را باید در میان این باورها جست:

- ۱- یکسان دانستن جایگاه امامت و خلافت با امارت دنیوی و لازم‌ندانستن شرایطی چون عصمت، دانش دین، تنصیص و افضلیت در امام؛
- ۲- همسان‌پنداری اصحاب پیامبر با امیرالمؤمنین علیه السلام؛
- ۳- باور به جایگاهی ویژه برای عایشه به عنوان ام‌المؤمنین و فضائل او و در نتیجه، پذیرش ادعای وی مبنی بر فتنه‌خواهی امیرالمؤمنین علیه السلام؛
- ۴- باور به جایگاهی ویژه برای صحابه به عنوان افرادی عادل، صالح و غیرقابل انتقاد.

فهرست منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم

- نهج البلاغه (سخنان امیرمؤمنان علیه السلام)، گردآوری سید رضی.
- آمدی، علی بن محمد، اباکار الأفكار فی اصول الدین، دارالکتب، قاهره، ۱۴۲۳ق.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم: دار إحياء الكتب العربية، بیروت، ۱۳۸۵ق.
- ابن ابی‌شیبیه، عبدالله بن محمد، المصنف فی الأحادیث والآثار، تحقیق: سعید محمد اللحام، چاپ اول: دار الفکر، بیروت، ۱۴۰۹ق.

ابن اثیر جزری، عزالدین علی بن محمد، الكامل فی التاریخ، تحقیق: علی شیری، دار
إحياء التراث العربي، بیروت، ۱۴۰۸ق.

ابن اعثم کوفی، احمد بن اعثم، الفتوح، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۰۶ق.

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تواریخ الملوک و الأمم، تحقیق:
دکتر سهیل زکار، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۵ق.

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر فی علم التفسیر، تحقیق: محمد بن
عبدالرحمن عبدالله، دار الفکر، بیروت، ۱۴۲۹ق.

ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین ابوالفضل احمد بن علی، الإصابة فی تمییز الصحابة،
تحقیق: احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، چاپ چهارم: دار الکتب العلمیة،
بیروت، ۲۰۱۰م.

ابن حنبل، احمد بن محمد بن حنبل، المسند، دار صادر، بیروت.

ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع، الطبقات الکبری، دار صادر، بیروت.

ابن شیبہ نمیری، ابوزید عمر بن شیبہ، تاریخ المدینة المنورة، محقق: فهیم محمد
شلتوت، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۰ق.

ابن شهر آشوب، ابوجعفر رشیدالدین محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب، مؤسسۀ
انتشارات علامه، قم.

ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن عبدالله، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق و تعلیق:
شیخ علی محمد معوض و شیخ عادل أحمد عبد الموجود، دار الکتب العلمیة،
بیروت، ۱۴۱۵ق.

ابن عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفريد، چاپ سوم: دار الکتب العربي، بیروت،
۱۳۸۴ق.

ابن عربی، ابوبکر محمد بن عبدالله، أحكام القرآن، تحقیق: محمد عبد القادر عطا، دار
الفکر للطباعة والنشر، بیروت.

ابن عساکر، علی بن حسن بن هبة الله، تاریخ دمشق الکبیر، تحقیق: علی عاشور
الجنوبی، دار إحياء التراث العربي، بیروت، ۱۴۲۱ق.

ابن عماد، عبدالحی بن عماد، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، دار الفکر، بیروت،
۱۴۱۴ق.

ابن قتیبه دینوری، ابومحمد عبدالله بن مسلم، الإمامة و السياسة، شریف رضی، قم،
۱۳۸۸ق.

ابن قتيبه دينورى، أبو محمد عبد الله بن مسلم، المعارف، چاپ دوم: دار المعارف، قاهره، ۱۹۶۹ق.

ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية و النهاية، تحقيق: أحمد أبو ملحم و ديكران، چاپ پنجم: دار الكتب العلمية، بيروت، ۱۴۰۹ق.

ابن كثير، اسماعيل بن عمر، السيرة النبوية، محقق: صدقي جميل العطار، چاپ اول: دار الفكر، بيروت، ۱۴۲۵ق.

ابن ماجه، محمد بن يزيد، السنن، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار الفكر، بيروت. ابن مغزلى، على بن محمد، مناقب علي بن أبي طالب، چاپ دوم: المكتبة الاسلامية، تهران، ۱۴۰۲ق.

ابن ملقن، عمر بن على، غاية السؤل في خصائص الرسول ﷺ، تحقيق: عبد الله بحر الدين عبد الله، دار البشائر الإسلامية، بيروت، ۱۴۱۴ق.

ابوداود سجستاني، سليمان بن اشعث، سنن أبي داود، تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد، دار إحياء السنة النبوية، بيروت.

ابومخنف، لوط بن يحيى، أخبار الجمل، تحقيق: الشيخ قيس بهجت العطار. ابونعيم اصفهاني، احمد بن عبد الله، حلية الأولياء و طبقات الأصفياء، دار الفكر، بيروت، ۱۴۱۶ق.

امين، احمد، ضحى الإسلام، المكتبة العصرية، بيروت، ۱۴۲۷ق. امينى، عبد الحسين، الغدير في الكتاب و السنة و الأدب، مركز الغدير للدراسات الإسلامية، قم، ۱۴۱۶ق.

ايجى، عضد الدين عبد الرحمن بن ركن الدين احمد بن عبد الغفار، المواقف، تحقيق: عبد الرحمن عميرة، دار الجيل، بيروت، ۱۴۱۸ق.

باقلانى، محمد بن طيب، تمهيد الأوائل في تلخيص الدلائل، تحقيق: عماد الدين احمد حيدر، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت، ۱۴۰۷ق.

بخارى، محمد بن اسماعيل، الجامع الصحيح، تحقيق: أحمد زهوة و أحمد عناية، دار الكتاب العربي، بيروت.

بلاذرى، احمد بن يحيى، أنساب الأشراف، تحقيق: دكتور سهيل زكار و دكتور رياض زركلى، دار الفكر، بيروت، ۱۴۱۷ق.

ترمذى، محمد بن عيسى، السنن، دار ابن الجوزي، قاهره، ۱۴۳۲ق. تفتازانى، مسعود بن عمر، شرح المقاصد، منشورات الشريف الرضى، قم، ۱۴۰۹ق.

- جرجانی، علی بن محمد، شرح المواقف، الشریف الرضی، قم.
- جمعی از باحثین، عائشة أم المؤمنین؛ موسوعة علمية عن حياتها وفضلها و مكانتها العلمية و علاقتها بآل البيت و رد الشبهات حولها، چاپ اول: الدرر السنیه، عربستان، ۱۴۳۴ق.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، چاپ دوم: دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۲ق.
- حلی، حسن بن یوسف، الرسالة السعدیه، دار الصفوة، بیروت، ۱۴۱۳ق.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد أو مدینة السلام، دار الکتب العلمیه، بیروت.
- خلیفة بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، تحقیق: مصطفی نجیب فواز، چاپ اول: دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
- خوارزمی، موفق بن احمد، المناقب، تحقیق: شیخ مالک محمودی، چاپ پنجم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۲۵ق.
- دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن، السنن، تحقیق: فواز أحمد زمزلی و خالد السبع العلمی، دار الکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ق.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، الأخبار الطوال، تحقیق: دکتر عصام محمد الحاج علی، چاپ دوم: دار الکتب العلمیه، بیروت، ۲۰۱۲م.
- ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق: عمر عبد السلام تدمری، چاپ دوم: دار الکتب العربی، بیروت، ۱۴۱۰ق.
- ذهبی، محمد بن احمد، تذکرة الحفاظ، تحقیق: شیخ زکریا عمیرات، چاپ دوم: دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۸ق.
- ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، تحقیق: شعيب الأرناؤوط، چاپ یازدهم: مؤسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۱۷ق.
- رشاد، علی اکبر، دانشنامه امام علی علیه السلام، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ش.
- ری شهری، محمد، موسوعة الإمام علي بن ابي طالب علیه السلام، دار الحدیث، قم، ۱۴۲۱ق.
- سبحانی، جعفر، الإلهیات علی هدی الکتب و السنة و العقل، المركز العالمی للدراسات الإسلامیة، قم، ۱۴۱۲ق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، تصحیح: شیخ نجدت نجیب، دار إحياء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۱ق.

سيوطي، عبدالرحمن بن ابى بكر، ألفية السيوطي في علم الحديث، تصحيح وشرح: أحمد محمد شاكر، المكتبة العلمية.

شافعى، محمد بن ادريس، الأم، چاپ دوم: دار الفكر، بيروت، ۱۴۰۳ق.

شهرستانی، سيدعلى، منع تدوين الحديث، ترجمه: سيدهادى حسيني، مجمع جهانى اهل بيت عليه السلام، قم، ۱۳۹۰ش.

طبرانى، سليمان بن احمد، المعجم الأوسط، تحقيق: محمد حسن اسماعيل شافعى، دار الكتب العلمية، بيروت، ۱۴۲۰ق.

طبرانى، سليمان بن احمد، المعجم الكبير، تحقيق: حمدى عبد المجيد، چاپ دوم: دار احياء التراث العربى.

طبرى، ابوجعفر محمد بن رستم، دلائل الإمامة، چاپ سوم: منشورات الرضى، قم.

طبرى، محمد بن جرير، تاريخ الأمم و الملوك (تاريخ طبرى)، چاپ دوم: دار الكتب العلمية، بيروت، ۱۴۰۸ق.

طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، تحقيق: صدقي جميل العطار، دار الفكر، بيروت، ۱۴۱۵ق.

عسكرى، مرتضى، نقش عايشه در اسلام، چاپ دوم: دانشكده اصول الدين، قم، ۱۳۸۷ش. عسكرى وادقانى، عبدالرضا، دائرة المعارف پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، پژوهشكده باقرالعلوم عليه السلام، قم، ۱۳۹۱ش.

قطب الدين راوندى، ابوالحسين سعيد بن هبة الله، الخرائج و الجرائح، چاپ اول: مؤسسه الإمام المهدي عليه السلام، قم، ۱۴۰۹ق.

محللى، محمد بن احمد و سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر، تفسير الجلالين، چاپ پانزدهم: دار ابن كثير، بيروت، ۱۴۳۲ق.

مسعودى، على بن حسين، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقيق: مفيد محمد قميحه، دار الكتب العلمية، بيروت.

مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، الأمالي، تحقيق: حسين استادولى و على اكبر غفارى، منشورات جامعه مدرسين، قم، ۱۴۰۳ق.

مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، الجمل و النصره لسيد العتره في حرب البصره، تحقيق: سيدعلى ميرشريفى، مكتب الإعلام الإسلامى، قم، ۱۴۱۳ق.

منصورى، ايام، المنهج العلمى في تقييم أفعال الصحابة، مؤسسه احياء الكتب الإسلاميه، قم.

منقری، نصرین مزاحم، وقعة صفین، تحقیق: عبد السلام محمد هارون، چاپ دوم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، ۱۳۸۲ ش.

نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، تحقیق: شیخ خلیل بن مأمون شیخا، چاپ دوم: دار المعرفه، بیروت، ۱۴۲۸ ق.

هدایت پناه، محمدرضا، زیریان و تدوین سیره نبوی، چاپ اول: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۱ ش.

هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم بن قیس، تحقیق: محمد باقر انصاری، چاپ پنجم: دلیل ما، قم، ۱۴۲۸ ق.

هیثمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ ق.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، دار صادر، بیروت.

پایان نامه‌ها

خادم‌لو، مهدی‌رضا، «علل و زمینه‌های جنگ جمل و پیامدهای آن»، استاد راهنما: محمد تقی مختاری، استاد مشاور: حسین مفتخری، دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۴ ش.

مقالات

ابراهیم‌زاده آملی، نبی‌الله، «انگیزه‌های مخالفت با حکومت علوی»، حکومت اسلامی، شماره ۱۸، ۱۳۷۹ ش.